

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ ІЗ ОЗНАКАМИ ОБДАРОВАНОСТІ

Музыка О. Л. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників із ознаками обдарованості. У статті аналізується ключовий момент в аксіогенезі обдарованої особистості – ціннісне самовизначення, що полягає у виборі однієї з двох основних моделей регуляції особистісного розвитку: ситуаційно-ціннісної чи особистісно-ціннісної. Описано вдосконалений опитувальник «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» та три основні показники ціннісного самовизначення: показник ситуаційно-ціннісної регуляції (СЦР); показник особистісно-ціннісної регуляції (ОЦР) та показник ціннісної спрямованості обдарованої особистості (ЦСОО). Підтверджено зв'язок академічної успішності та досвіду досягнень із показниками ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості. Виявлено гендерні особливості ціннісного самовизначення в освітньому просторі. Встановлено особливе значення цінностей соціальної взаємодії, зокрема цінностей визнання, для ціннісного самовизначення старшокласників із ознаками обдарованості.

Ключові слова: обдарована особистість, ціннісна свідомість, особистісні цінності, аксіогенез, інволюція обдарованості, психодіагностика, розвиток обдарованості.

Музыка А. Л. Психологические особенности ценностного самоопределения старшекласников с признаками одаренности. В статье анализируется ключевой момент в аксиогенезе одаренной личности – ценностное самоопределение, которое заключается в выборе одной из двух основных моделей регуляции личностного развития: ситуационно-ценностной или личностно-ценностной. Описаны усовершенствованный опросник «Профиль ценностного сознания одаренной личности» и три основных показателя ценностного самоопределения: показатель ситуационно-ценностной регуляции (СЦР); показатель личностно-ценностной регуляции (ЛЦР) и показатель ценностной направленности одаренной личности (ЦНОО). Подтверждена связь академической успеваемости и опыта достижений с показателями ценностного самоопределения старшекласников с признаками одаренности. Выявлены гендерные особенности ценностного самоопределения в образовательном пространстве. Установлено особое значение ценностей социального взаимодействия, в частности ценностей признания, для ценностного самоопределения старшекласников с признаками одаренности.

Ключевые слова: одаренная личность, ценностное сознание, личностные ценности, аксиогенез, инволюция одаренности, психодиагностика, развитие одаренности.

Постановка проблеми. Наші дослідження показують, що одним із найважливіших етапів в аксіогенезі обдарованої особистості є ціннісне самовизначення. Наразі бракує психодіагностичних методик, спрямованих на дослідження цінностей, якими вирізняються особи з ознаками обдарованості у переломні моменти свого розвитку. Очевидно, що діагностовані показники мають відображати тенденції особистісної динаміки, те, чи є у старших підлітків і юнаків наміри й надалі розвивати свою обдарованість, чи вони віддають

34

перевагу іншим моделям особистісного розвитку. Важливо також отримати дані про ціннісно-розвивальний потенціал освітнього простору. Ці ідеї лежать в основі дослідження з допомогою розробленого нами опитувальника «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» (ПЦСОО).

Аналіз останніх публікацій. Ця стаття є продовженням низки публікацій, у яких обґрунтовуються теоретична модель аксіогенезу обдарованої особистості [4], описуються дві регуляційні схеми особистісного розвитку [5], розробляється означення обдарованої особистості [13], підкреслюється роль ціннісного самовизначення в становленні обдарованої особистості в підлітковому та юнацькому віці [11], окреслюються теоретичні засади й описується структура, можливості та обмеження опитувальника ПЦСОО [7].

До старшого підліткового чи юнацького віку особи з ознаками обдарованості, як правило, вже мають виражені відмінності від контактного оточення за здібностями і досягненнями. Їхня взаємодія з ровесниками та й з дорослими нерідко здійснюється в просторі контраверсійних оцінок: від проявів визнання й поцінування одними до знецінення й неприйняття іншими. Вихід осіб із ознаками обдарованості за межі вікових та групових норм може включати механізм соціальних санкцій, що в свою чергу є однією із багатьох причин втрати [8] чи інверсії [14] обдарованості. Розвиток самосвідомості і рефлексії в осіб із ознаками обдарованості дозволяє їм приймати осмислені рішення щодо того, якими вони хочуть і можуть бути як в актуальній життєвій ситуації, так і в майбутньому.

Проблема самовизначення у психології досліджується тривалий час з різних методологічних позицій. Більшість авторів розглядають особистісне самовизначення, зазначаючи, що сензитивним для нього є юнацький вік [9]. Рефлексія, формування самоідентичності – ці аспекти самовизначення відображають спрямованість пізнання людини на саму себе. Але самовизначення не може відбутися без аналізу людиною світу і себе в ньому, без визначення життєвих цілей, завдань і планів, без життєконструювання [12] і життєздійснення [2; 3]. Людина визначається щодо того, якою вона є тепер, і якою хоче і може бути в майбутньому, задаючи таким чином певний вектор особистісного розвитку. Безумовно, такий вибір є ціннісним, оскільки він здійснюється на основі усвідомлення цінності власних особистісних ресурсів, необхідних для самореалізації у просторі суспільних цінностей [1; 10]. Оскільки, на нашу думку, саме аксіогенез є визначальним для становлення й розвитку обдарованої особистості, то ціннісні аспекти самовизначення потребують детальнішого розгляду.

Формулювання мети і завдань статті. Мета цієї статті – дослідити тенденції ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості та їх зв'язок із напрямками особистісного саморозвитку.

Реалізувати мету планується за рахунок виконання таких завдань:

- 1) визначити психологічний зміст поняття «ціннісне самовизначення обдарованої особистості»;

- 2) вдосконалити опитувальник «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» з метою діагностування показників ціннісної регуляції особистісного розвитку старшокласників та студентів;
- 3) намітити напрямки аналізу ціннісно-розвивального потенціалу освітнього простору;
- 4) порівняти тенденції особистісного розвитку осіб із ознаками обдарованості залежно

35

від успішності, досвіду досягнень та гендерних особливостей з огляду на ймовірність розвитку чи інволюції обдарованості.

Виклад методики і результатів дослідження. Якщо розглядати самовизначення в аксіологічній площині, то виокремлюються дві основні лінії особистісного розвитку, в основі яких лежать різні регуляційні схеми: особистісно-ціннісна і ситуаційно-ціннісна. За першою відбувається розвиток обдарованої особистості, за другою регуляційною схемою генеза особистості здійснюється без розвитку обдарованості. Структура ціннісної регуляції особистісного розвитку включає такі етапи: особистісно-ціннісне моделювання життєвої ситуації, ймовірнісне моделювання особистісного саморозвитку, особистісне самоздійснення, самооцінка і корекція особистісного розвитку, інтеграція ціннісного досвіду. На кожному з цих етапів проглядаються виражені відмінності між обдарованими і пересічними особами у способах ціннісної регуляції особистісного розвитку [5].

При моделюванні життєвої ситуації обдаровані особи спираються на розвинену рефлексію і високу когнітивну складність; пересічні особи віддають перевагу наслідуванню і «здоровому глузду». При складанні ймовірнісної моделі особистісного саморозвитку обдаровані особи виходять із результатів аналізу власного досвіду, що включає ціннісні аспекти розвитку здібностей і внутрішні моральні норми соціальної взаємодії; пересічним особам властиві орієнтації на ситуаційні соціальні норми. Особистісне самоздійснення обдарованих осіб базується на постійному саморозвитку групи одних й тих самих типоутворювальних здібностей і ціннісному ставленню до них; пересічні особи схильні до спорадичних змін у напрямках розвитку власних здібностей. Самооцінка й корекція особистісного розвитку в обдарованих осіб відзначається глибиною і диференційованістю й ґрунтується на ціннісній підтримці референтних осіб та постійному тестуванні фізичної і соціальної реальності, пов'язаному з процесом і продуктами творчості; пересічні особи відрізняються недиференційованою самооцінкою, що спирається на поверхову оцінку контактного оточення. Інтеграція ціннісного досвіду для обдарованих осіб спрямована на особистісне зростання й автономізацію ціннісної свідомості – ціннісну самобутність; пересічні особи переважно орієнтуються на відповідність цінностям контактного оточення.

Таким чином, **зміст ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості** полягає у виборі однієї з двох ліній особистісного розвитку, пов'язаних із ситуаційно-ціннісною (СЦР) чи особистісно-ціннісною (ОЦР) регуляцією особистісного розвитку. Різниця між пересічними й обдарованими особами в регуляційних процесах полягає в тому, що пересічні особи орієнтуються на цінності, які їм пропонує життєва ситуація, а обдаровані – на власні внутрішні особистісні цінності, ту їх частину, яку вони вважають релевантною життєвій ситуації.

Структура цінностей обдарованих осіб завжди включає два фактори: моральні цінності, якими задаються смислові й етичні координати особистісного саморозвитку в тій чи іншій життєвій ситуації, та діяльнісні цінності, які включають релевантні ситуації

здібності (уміння + особистісні якості + референтну підтримку). Із допомогою факторно-семантичного моделювання було доведено, що ці, актуалізовані життєвою ситуацією, внутрішні особистісні цінності мають тісні взаємозв'язки й утворюють ядро регуляції, яке було названо суб'єктивними цінностями. Власне те, що цінності, які регулюють особистісний розвиток обдарованих осіб є внутрішніми особистісними, самодостатніми, самопідкріплюваними, суб'єктивними робить їх трансситуаційними, а обдарованим особам

36

забезпечує особистісну стійкість незалежно від зміни життєвої ситуації. Іншими словами, особистісно-ціннісна регуляція є механізмом становлення і розвитку обдарованої особистості як психологічного типу. Саме тому ціннісне самовизначення для осіб із ознаками обдарованості є вибором між двома типами регуляції особистісного розвитку: ситуаційно-ціннісною регуляцією (СЦР) і особистісно-ціннісною регуляцією (ОЦР).

Сучасне соціокультурне середовище й освітній простір, як його складник, пропонують значну варіативність в особистісному самовизначенні, що базується як на широкому діапазоні суспільних вимог, так і на можливостях використання широкого діапазону індивідуально-психологічних особливостей. У першому наближенні ціннісне самовизначення для осіб із ознаками обдарованості полягає у виборі між особистісним розвитком у широкому соціокультурному й індивідуально-психологічному діапазоні, що «пропонується» всім людям, та особистісним розвитком у значно вузькому діапазоні, який окреслюється, з одного боку, вимогами соціуму до обдарованої особистості, а з іншого, – необхідністю постійного розвитку здібностей, щоб відповідати цим вимогам. Вибір на користь розвитку обдарованості на основі особистісно-ціннісної регуляції є дуже непростим, оскільки значно підвищує ризик невдалої самореалізації. Він пов'язаний зі значно жорсткішими вимогами, серйознішою конкуренцією й меншими можливостями для маневру, аніж ціннісний вибір на основі ситуаційно-ціннісної регуляції, що веде до інволюції обдарованості.

Високий рівень здібностей та декларована суспільством престижність обдарованості на перший погляд є очевидним підґрунтям для ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості, але в реальному житті на цей процес впливає низка факторів, які призводять до тривалих сумнівів і вагань. Особи з ознаками обдарованості можуть бути невпевненими у своїх здібностях через брак досвідчених педагогів чи творчі кризи, на них можуть деструктивно впливати ситуація надмірної конкуренції чи ціннісні розбіжності з контактним оточенням. Зрештою, їм може просто забракнути життєвого досвіду чи когнітивної складності для всебічного аналізу життєвої ситуації і перспектив особистісного саморозвитку. З цих причин особам із ознаками обдарованості на етапі ціннісного самовизначення необхідна психологічна допомога, одним із обов'язкових етапів якої є психодіагностування структури ціннісної свідомості й виокремлення проблемних моментів. Критеріально орієнтоване психологічне діагностування обдарованої особистості має виняткове практичне значення. І справа тут не тільки і не стільки в ідентифікації обдарованих осіб: експертна оцінка, яка базується на досягненнях та темпах розвитку і доступніша, і наразі ефективніша, ніж психометричні процедури. Основне призначення критеріально орієнтованої психологічної діагностики обдарованих осіб полягає в тому, щоб використовувати виявлені показники для допомоги у становленні й розвитку обдарованої особистості.

В основу опитувальника ПЦСОО було покладено два основні положення: 1) про ціннісну сферу особистості як ієрахічно вищу підструктуру, зміни в якій спричинюють зміни в усіх нижчих підструктурах і ведуть до змін особистості як цілісності; 2) про особливу структуру ціннісної свідомості обдарованої особистості, яка відображає типологічну своєрідність обдарованої особистості та складається з трьох груп (шести підгруп) особистісних цінностей, а саме: особистісні цінності соціальної взаємодії (особистісні цінності належності і визнання), особистісні цінності саморозвитку здібностей (особистісні цінності пізнання та творчості), цінності особистісної самобутності (особистісні цінності самоідентичності й екзистенційні цінності) [4].

37

Пілотні дослідження підтвердили важливість ціннісного самовизначення, в результаті якого суб'єктом приймається рішення про напрямок особистісного розвитку. «Просідання» ціннісного профілю за шкалою самоідентичності показало, що старшокласники, навіть ті, які навчаються у спеціальних закладах для обдарованих дітей, ще не вирішили для себе чи є вони обдарованими і чи хочуть ними бути. Отримані дані цілком можуть бути відправною точкою для дальшої індивідуалізованої психологічної підтримки розвитку обдарованості [6].

Аналіз отриманих результатів проявив й іншу, традиційну для психологічних досліджень проблему, – це налаштованість старшокласників на соціальну бажаність відповідей. Водночас було констатовано, що ментальні здібності старшокласників із ознаками обдарованості є цілком достатніми для того, щоб розуміти твердження опитувальника й оцінювати відносно них власний ціннісний досвід. Про це непрямо свідчать показники часу, що його досліджувані затрачували на виконання тесту – у середньому 5,8 хв.

Очевидно, що для діагностування обдарованої особистості необхідна така теоретична модель, яка б охоплювала специфічні зв'язки між відомими психологічними показниками, і водночас була б зацентрованою на тих, які відображають сутнісні характеристики обдарованості. Для вдосконалення опитувальника було вирішено розробити новий його варіант, який не просто діагностував вираженість окремих цінностей, а був спрямований на діагностику стану ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості. Пари тверджень, що пред'являються досліджуваним, не є антонімічними і не містять змістових індикаторів, що вказують на соціальну бажаність. Водночас результати опитування дозволяють виявити тенденції в особистісному розвитку досліджуваних, їх вагання щодо напрямку розвитку: чи й надалі розвиватися як обдарована особистість, чи відмовитися від розвитку обдарованості. Профільна структура методики дозволяє локалізувати причини цих вагань в одному чи кількох із шести базових показників. Аналіз пар тверджень, які спричиняють проблеми в ціннісному самовизначенні, дозволяє локалізувати проблемну область консультування і зміст ціннісної підтримки.

Таблиця 1.

Теоретична модель опитувальника «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» з попарним поданням самооцінних тверджень

<p>Ситуаційно-ціннісна саморегуляція (на основі соціальних норм і цінностей)</p>	<p>Особистісно-ціннісна саморегуляція (на основі особистісних цінностей)</p>
---	---

Цінності належності	
Орієнтація на реальну взаємодію ¹	Орієнтація на віртуальну взаємодію
Орієнтація на самостверджувальну взаємодію	Орієнтація на асертивну взаємодію
Орієнтація на групову взаємодію 38	Орієнтація на референтну взаємодію
Орієнтація на індивідуалізацію	Орієнтація на виосіблення
Орієнтація на нормативно-рольову взаємодію	Орієнтація «культурну» взаємодію
Цінності визнання	
Орієнтація на статусні емоції	Орієнтація на особистісне визнання
Орієнтація на позитивну оцінку	Орієнтація на компетентну оцінку
Орієнтація на відповідність очікуванням	Орієнтація на поцінування
Орієнтація на конкуренцію	Орієнтація на гідну (релевантну) конкуренцію
Орієнтація на схвалення та емоційну підтримку	Орієнтація на підтримку компетентних осіб
Цінності пізнання	
Орієнтація на авторитетів	Орієнтація на самопізнання (метакогніції)
Орієнтація на константність пізнавальних здібностей	Орієнтація на розвиток окремих пізнавальних здібностей
Орієнтація на групові пізнавальні стандарти	Орієнтація на пізнання у сфері діяльності
Орієнтація на соціальні норми пізнання	Орієнтація на загальне пізнання (пізнавальний інтерес)
Орієнтація на зовнішнє підкріплення	Орієнтація на навчальне пізнання
Цінності творчості	
Орієнтація на очікуваний результат	Орієнтація на інвенції та творчий результат
Орієнтація на актуальні (ситуаційні) задачі	Орієнтація на відданість задачі
Орієнтація на уникання невдач	Орієнтація на долання невдач
Орієнтація на стабільні творчі здібності	Орієнтація на розвиток творчих здібностей
Орієнтація соціальні стандарти діяльності	Орієнтація на персональні стандарти діяльності
Цінності самоідентичності	
Орієнтація на підтримання стосунків	Орієнтація на суб'єктність
Орієнтація на загальноприйняті оцінні критерії	Орієнтація на самооцінку у просторі власних оцінних конструктів
Орієнтація на ідентифікацію з оточенням	Орієнтація на цінності особистості
Орієнтація на групові моральні норми	Орієнтація на власні моральнісні цінності
Орієнтація на випадок, удачу	Орієнтація на здібності як цінності
Смисложиттєві цінності	
Орієнтація на індивідуальні й групові цінності	Орієнтація на загальнолюдські цінності

¹ Орієнтації тут розуміються не як «орієнтації на цінність», а як результат накопичення й закріплення в ціннісному досвіді особи ефективних індивідуальних способів орієнтування в життєвих ситуаціях. В обдарованих осіб ці орієнтації виробляються переважно з допомогою особистісних цінностей, а в осіб без ознак обдарованості – з допомогою ситуаційних вимог і соціальних норм.

Орієнтація на оцінку інших	Орієнтація на самоцінність
Орієнтація ситуаційну регуляцію	Орієнтація на ціннісну автономію
Орієнтація на теперішнє	Орієнтація на самореалізацію в майбутньому
Орієнтація на ситуаційні цілі	Орієнтація на життєві цілі

39

Пари тверджень пред'являються досліджуваним на екрані комп'ютерних пристроїв чи смартфонів із допомогою розробленої нами е-платформи «Обдарованість ТЕСТ ONLINE». Досліджуваним пропонується вибрати одне з двох тверджень, яке, на їхню думку, більше до них підходить, й оцінити його вираженість за п'ятибальною шкалою. Важливим процедурним моментом є індивідуальна розгорнена інтерпретація, яка програмно компілюється і пред'являється досліджуваним відразу по завершенні тестування. За бажанням досліджуваних текст інтерпретації може бути надісланий на їхні електронні адреси. Дослідник за допомогою е-платформи «Обдарованість ТЕСТ ONLINE» отримує згруповані результати, подані в таблиці Excel. У таблиці представлено всі результати кожного досліджуваного, а також кілька програмно розрахованих показників.

I. Показник ситуаційно-ціннісної регуляції (**СЦР**) – сума балів із *лівої колонки* (*ситуаційно-ціннісна регуляція*) за всіма 30-ма пунктами опитувальника.

II. Показник особистісно-ціннісної регуляції (**ОЦР**) – сума балів із *правої колонки* (*особистісно-ціннісна регуляція*) за всіма 30-ма пунктами опитувальника.

III. Показник ціннісної спрямованості обдарованої особистості (**ЦСОО**) – від значення показника ОЦР віднімається значення показника СЦР. **ЦСОО = ОЦР – СЦР**. Додатне значення в цілому свідчить про ціннісну спрямованість особи на розвиток обдарованості. Від'ємне – про можливу інволюцію обдарованості. Показник ЦСОО можна розглядати також як загальний показник ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості.

IV. Для кожного досліджуваного підраховуються сумарні показники за окремими шкалами і будується профіль.

ОЦН – особистісні цінності належності

ОЦТ – особистісні цінності творчості

ОЦВ – особистісні цінності визнання

ОЦС – особистісні цінності самоідентичності

ОЦП – особистісні цінності пізнання

СЖЦ – смисложиттєві цінності

Усереднені показники і профілі можна отримати і для окремих груп досліджуваних.

Опитувальник ПЦСОО є ідеографічно орієнтованим і результати індивідуального скринінгу варто доповнювати даними бесіди чи структурованого інтерв'ю та експертними оцінками. Водночас не варто відкидати можливості методики для попередньої оцінки розвивального потенціалу освітнього простору. У першу чергу йдеться про освітні заклади, які позиціонуються як такі, що розвивають обдарованість. Очевидно, що їх робота має базуватися на створенні умов для того, щоб учні та студенти змогли самовизначитися і сформувані ціннісну спрямованість на розвиток обдарованості.

Розвивальні тенденції в освітньому просторі можуть виявлятися з допомогою порівняння середніх показників вибірки, взятої в цілому, але потрібно мати на увазі, що за такого підходу ціннісний профіль може дуже згладжуватися за рахунок того, що різні школярі і студенти мають протилежні тенденції ціннісного розвитку. Інформативніший підхід – порівняння профілів окремих груп, ціннісна регуляція яких може різнитися не через

індивідуальні відмінності аксіогенезу, а на підставі критеріїв, які мають безпосереднє відношення до розвитку обдарованості в освітньому просторі.

Проаналізуємо групові відмінності у ціннісному самовизначенні старшокласників одного зі спеціалізованих ліцеїв залежно від: 1) успішності; 2) досягнень (перемоги в предметних олімпіадах і конкурсах); 3) гендерного чинника.

40

Критерій успішності можна розглядати як досить вагомий з огляду на те, що ціннісне самовизначення вивчається саме в освітньому просторі. Показники успішності є певним об'єктивованим відображенням рівня академічних здібностей. Попереднє припущення таке: в учнів та студентів із вищим рівнем успішності показники особистісно ціннісної регуляції мають бути вищими, ніж у тих, хто має нижчу успішність.

Перевірка цього припущення наштовхується на ряд труднощів. По-перше, найчастіше старшокласники з високим рівнем академічної успішності мають і досягнення (перемоги в олімпіадах і конкурсах). По-друге, учні, які мають досягнення не в навчальній, а в інших сферах діяльності, часто демонструють не найвищі показники академічної успішності, відтак відбиратимуться в групу з невисокою успішністю. Поміж тим, вони мають високі показники ЦСОО та ОЦР, зумовлені ціннісним розвитком, пов'язаним із іншими сферами діяльності. Поширена теза про те, що обдаровані учні часто мають погані академічні здібності, на наш погляд, не відповідає дійсності. Низький, а частіше середній, рівень успішності обдарованих підлітків та юнаків здебільшого має інші причини, наприклад, надмірну відданість своєму захопленню чи конфлікт із учителем. Отже, щоб критерій успішності був самостійним, його необхідно відокремити від досягнень, а зробити це буває непросто.

На рис.1. показані профілі ціннісної свідомості учнів із посередньою і високою успішністю.

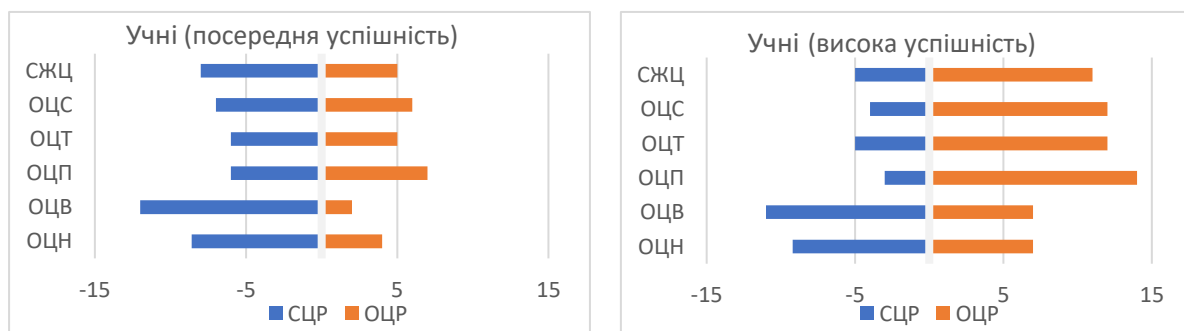

Рис. 1. Відмінності профілю ціннісної свідомості старшокласників залежно від успішності

Візуалізовані профілі ціннісної свідомості дозволяють навіть без числових показників отримати інформацію про характер ціннісного самовизначення. Це особливо важливо для освітніх психологів.

Як і очікувалося, у першій групі від'ємний показник ЦСОО (-17,85) і переважає ситуаційно-ціннісна регуляція (на діаграмі це відобразилося зміщенням показників уліво відносно осі), а в другій – додатний показник ЦСОО (25,2) і переважає особистісно-ціннісна регуляція (на діаграмі показники зміщені відносно осі вправо).

Усереднений профіль учнів, які мають посередні навчальні успіхи, свідчить про те, що процес ціннісного самовизначення ще триває, оскільки учні були досить невпевненими

й оцінювали твердження опитувальника низькими балами. По-іншому виглядає профіль ціннісної свідомості учнів, які мають високу успішність. Він «розлогіший» і зміщений вправо відносно осі. Зрозуміло, що процеси ціннісного самовизначення у цих школярів відбуваються інтенсивніше і вони схильються до особистісно-ціннісної саморегуляції. Цікаво, що в обох групах у структурі ОЦР переважають особистісні цінності пізнання, звісно з різними значеннями (в учнів із посередньою успішністю – це 7 балів, а у відмінників – 14 балів). Очевидно, що в учнів із посередньою успішністю ще збереглися ціннісні

41

пріоритети, з якими вони поступали в ліцей, а саме: підготовка до вступу у ЗВО.

Що стосується найнижчих показників у структурі ОЦР, то для обох груп – це цінності належності та цінності визнання. Водночас ці показники є найвищими в структурі СЦР. Це може означати, що в освітньому просторі не створено належних умов для задоволення потреб обдарованої особистості у належності та визнанні. Натомість ці потреби задовольняються у ціннісному просторі, що не пов'язаний з розвитком обдарованості. Таким чином, обидві групи задовольняють свої соціальні потреби та формують відповідні цінності в контексті ситуаційно-ціннісної регуляції розвитку й ця тенденція є сигналом, що вагання старшокласників у ціннісному самовизначенні, навіть тих, які мають відмінну успішність, можуть завершитися інволюцією обдарованості.

Досягнення ми розглядаємо як один із основних маркерів, за якими можна ідентифікувати обдаровану особистість. Основна гіпотеза така: очікується, що особи, які мають досягнення, пов'язані з академічною обдарованістю, продемонструють вищі показники ЦСОО та ОЦР як загалом, так і за окремими шкалами.

Як показують наші дослідження, при порівнянні ціннісних профілів за критерієм досягнень необхідно враховувати таку особливість: досліджувані, що мають досягнення, демонструють вищі показники профілю ціннісної свідомості незалежно від того, відносяться вони до сфери академічних здібностей чи до інших сфер (спортивних, мистецьких здібностей тощо). Це узгоджується з теоретичними положеннями про цілісний, особистісний підхід до обдарованості. Розвиваються не окремі здібності, а обдарована особистість, а це означає, що високий рівень ціннісних регуляторів у різних сферах може стати передумовою перенесення ефективних регуляційних схем у сферу академічної обдарованості.

Отже, особистісні цінності регулюють не окрему діяльність (музичну, спортивну, навчальну тощо), а розвиток обдарованої особистості, яка і є суб'єктом розвитку обдарованості (музичної, спортивної, академічної тощо). Іншими словами, закономірності ціннісної регуляції особистісного розвитку є загальними і проявляються в розвитку обдарованої особистості незалежно від виду обдарованості. Відтак, розвинені ознаки обдарованості у певній конкретній діяльності не варто розглядати як перешкоди, відволікання, бар'єри для розвитку іншого виду обдарованості. Навпаки, вони є вагомим особистісно-ціннісним ресурсом, який важливо правильно використати. Зробити це буває непросто як із-за суб'єктивних причин (інертність, необхідність починати заново з невисоких досягнень, при тому, що в іншій діяльності досягнення значно вищі), так і об'єктивних (наприклад, надвисока конкуренція за визнання у сфері академічних досягнень у певних освітніх середовищах, що спонукає старшокласників до пошуку інших сфер визнання).

Порівняння показників ціннісного розвитку за гендерним критерієм ґрунтується на тому, що сучасне соціокультурне середовище все ще зберігає відмінності між чоловіками і жінками у підходах до особистісної самореалізації. В освітньому просторі може поширюватися аксіологема про те, що особистісна реалізація жінок і самореалізація обдарованих осіб – взаємовиключні речі. У цих випадках ціннісні профілі дівчат і хлопців мають різнитися і відмінності в показниках окремих шкал криються переважно у впливах соціокультурних, а не інших чинників, наприклад статевих відмінностей за інтелектом чи за здібностями. Отже, при порівнянні ціннісних профілів юнаків і дівчат важливо не

42

випустити з поля зору найважливіший критерій, за яким вони порівнюються, – обдарованість. Як індикатор обдарованості знову використано академічні досягнення (перемоги у міжнародних, національних, обласних і міських (м. Київ) олімпіадах і конкурсах).

Якщо порівнювати дівчат і хлопців, які не мають досягнень, то помітно, що їхні профілі зміщуються до ситуаційно-ціннісної регуляції. Зрозуміло, що показник ЦСОО від'ємний як у перших, так і в других (-11,8 і -3,3 відповідно). У дівчат і хлопців, які мають досягнення, навпаки, показник ЦСОО додатний (12,0 і 41,1 відповідно) і профіль зміщений в бік особистісно-ціннісної регуляції. Таким чином, можна констатувати, що у певному розумінні підтверджується валідність опитувальника, оскільки результати відображають вихідне припущення про прямий зв'язок особистісно-ціннісної регуляції з досвідом досягнень.

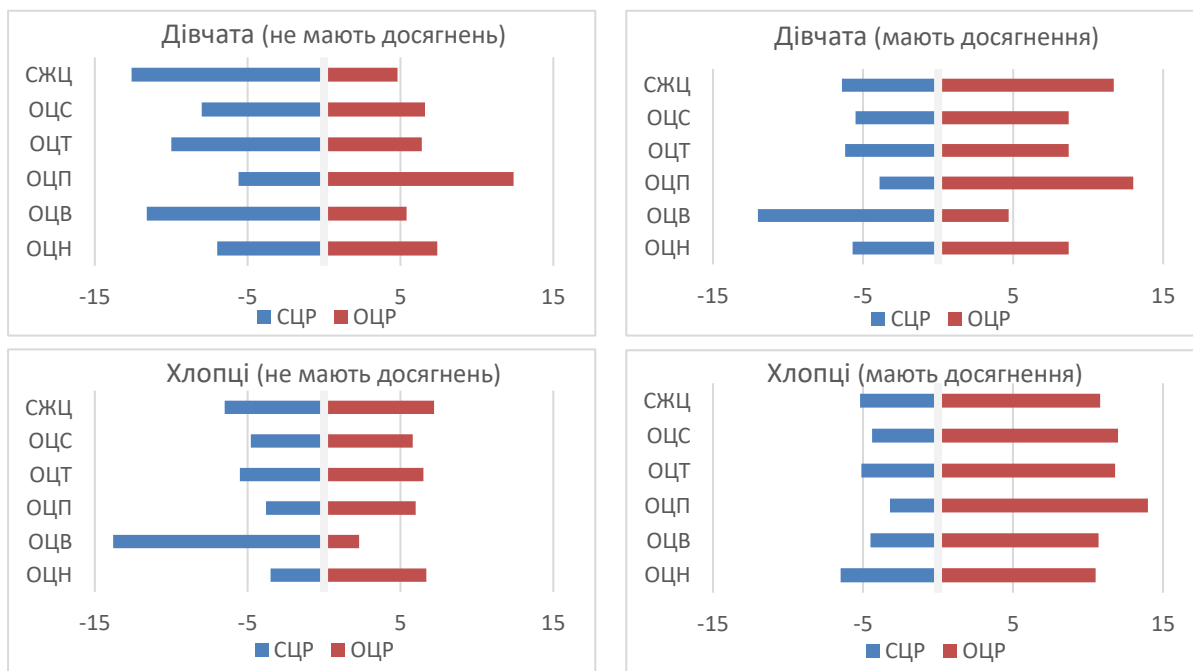

Рис. 2. Гендерні відмінності профілю ціннісної свідомості старшокласників залежно від досягнень

Детальніший аналіз профілів має відкрити тенденції у ціннісному самовизначенні старшокласників. Спільними для всіх категорій досліджуваних, окрім хлопців, що не мають досягнень, є найвищі показники особистісних цінностей пізнання. Причини цього вже аналізувалися вище.

Простежуються певні гендерні відмінності, оскільки цінності пізнання разом із цінностями творчості утворюють групу саморозвитку здібностей. У дівчат, які мають досягнення, показник особистісних цінностей творчості складає 8,7 а у хлопців – 11,8. Поміж тим, творчі здібності є одними з найважливіших у структурі обдарованої особистості, і те, що дівчата надають їм нижчої цінності, можна інтерпретувати, по-перше, як один із чинників негативного прогнозу розвитку обдарованості, а, по-друге, як прояв гендерної вибірковості освітнього простору щодо розвитку обдарованості у дівчат. Це підтверджується на боці ситуаційно-ціннісної регуляції високими показниками цінностей визнання (-12,0). Ще виразніше проявляються тенденції ціннісного самовизначення на боці ситуаційно-ціннісної моделі регуляції у дівчат, які не мають

43

досягнень. Вони демонструють від'ємні значення цінностей творчості (-10,0) і, що особливо показово, смисложиттєвих цінностей (-12,6). Всі ці дані вказують на те, що освітній простір більшою мірою стимулює дівчат до навчання, але щодо інших цінностей, то вони спрямовують особистісний розвиток на сфери, не пов'язані з розвитком обдарованості.

Порівняно з дівчатами, хлопці, які не мають досягнень, демонструють ще вищі значення показника цінностей визнання (-13,8) на боці ситуаційно-ціннісної регуляції. При цьому на боці особистісно-ціннісної регуляції всі показники ціннісного профілю є досить низькими: від 2,3 – цінності визнання до 7,2 – смисложиттєві цінності. Зрозуміло, що важливі для цього вікового періоду соціальні потреби хлопці з цієї групи налаштовані задовольняти у діяльності, що не пов'язана з розвитком обдарованості.

Для загальної характеристики ціннісно-розвивального потенціалу освітнього простору, який досліджувався, можна використати показник ціннісної спрямованості обдарованої особистості (ЦСОО). У хлопців і дівчат, які змогли утвердитися в академічних досягненнях, показники ЦСОО високі (41,1 та 12,0 відповідно). Вони визначилися у своїх цінностях і мають хороші передумови для розвитку обдарованості.

Інші тенденції демонструють старшокласники, які не мають досягнень. Їхні показники ЦСОО від'ємні (-3,3 – у хлопців і -11,0 – у дівчат). Якщо показники хлопців засвідчують певні вагання у ціннісному самовизначенні, то ціннісний вибір дівчат очевидний: не маючи значних академічних досягнень, вони прагнуть знайти себе у сферах, не пов'язаних із розвитком обдарованості.

Звичайно, щоб зробити остаточні висновки щодо ціннісно-розвивального потенціалу освітнього простору, окрім даних, отриманих із допомогою розробленого нами опитувальника ПЦСОО, необхідно використати аналітичні результати, отримані іншими методами. Але очевидно, що виявлено дві особливості освітнього простору, які можуть позитивно вплинути на ціннісне самовизначення старшокласників із ознаками обдарованості: 1) спроможність освітнього простору забезпечити досягнення і створити ситуацію успіху для всіх учнів; 2) підтримання аксіологом, необхідних для усвідомлення

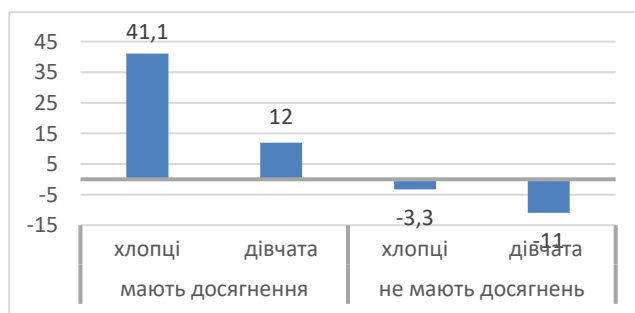

Рис. 3. Показники ЦСОО старшокласників із ознаками обдарованості залежно від досягнень

можливості майбутньої успішної самореалізації всіх старшокласників: як хлопців, так і дівчат.

Висновки.

1. На основі теоретичного аналізу встановлено, що переломним моментом в аксіогенезі осіб із ознаками обдарованості є ціннісне самовизначення – процес, у результаті якого особа вибирає одну з двох основних регуляційних моделей особистісного саморозвитку – ситуаційно-ціннісну чи особистісно-ціннісну. Перша ґрунтується на орієнтаціях на зовнішні цінності, що задаються життєвою ситуацією і контактним оточенням, в основі другої – внутрішні особистісні цінності. Від ціннісного самовизначення залежить напрямок дальшого особистісного розвитку, а саме: розвиток чи інволюція обдарованості.

44

2. Для вдосконалення опитувальника «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості» було змодельовано ситуацію вибору між ситуаційно-ціннісними та особистісно-ціннісними регуляторами особистісного розвитку у твердженнях, що пред'являються досліджуванним попарно. Введено три основні показники ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості: СЦР – показник ситуаційно-ціннісної регуляції; ОЦР – показник особистісно-ціннісної регуляції та ЦСОО – показник ціннісної спрямованості обдарованої особистості.

3. Намічено основні шляхи аналізу ціннісно-розвивального потенціалу освітнього простору на основі таких критеріїв як навчальна успішність, наявність академічних досягнень та гендерний критерій.

4. Підтверджено існування ряду тенденцій в освітньому просторі, які можуть стимулювати розвиток обдарованості або спричинювати її інволюцію, а саме: 1) підтверджено зв'язок академічної успішності та досвіду досягнень із показниками успішності ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості; 2) виявлено стримувальні впливи освітнього простору на розвиток особистісно-ціннісної регуляції та цінностей, пов'язаних із розвитком обдарованості у дівчат; 3) встановлено, що цінності соціальної взаємодії (цінності належності і, особливо, цінності визнання) мають значну вагу у процесах ціннісного самовизначення осіб із ознаками обдарованості, очевидно через їх дотичність до процесів вікового й соціального розвитку старшокласників. Саме ці групи цінностей найчастіше виявляються індикаторами напрямку особистісного розвитку у бік розвитку чи в бік інволюції обдарованості.

Перспективи дальших досліджень полягають у розробленні підходів до аналізу індивідуальних профілів ціннісної свідомості осіб із ознаками обдарованості та методів надання ціннісної підтримки.

Список використаних джерел

1. Карпенко З. С. Аксіологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ, 2018. 720 с.
2. Кокун О. М. Особливості професійного самовизначення юнаків на етапі оптації. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*, 2009. №6 (8). С. 263-269.
3. Максименко С. Д. Життєвий шлях особистості як базова категорія генетичної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*, 2014. Вип. 2.12. С. 5-13.
4. Музика О. Л. Аксіогенез особистості і розвиток обдарованості: теоретична модель і підходи до дослідження. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології*

імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. Випуск 14. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2018. С. 60-76.

5. Музика О. Л. Дві лінії і дві регуляційні схеми розвитку особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*: зб. наук. праць. Том 2. Київ: Логос, 2011. С. 43-50.
6. Музика О. Л. Здібності та обдарованість: ціннісна підтримка розвитку. *Матеріали VI міжрегіонального семінару з впровадження програми ціннісної підтримки розвитку здібностей та обдарованості «Три кроки»*. Житомир, 2013. С. 64-71.
7. Музика О. Л. Методика «Профіль ціннісної свідомості обдарованої особистості»: теоретичні передумови й результати апробації. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI: Психологія обдарованості. Вип. 15. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. С. 123-137.
8. Музика О. Л. Розвиток здібностей і розвиток особистості. *Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень* / За ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. С. 31-42.
9. Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія / За загальною редакцією М. Й. Боришевського. Київ: Педагогічна думка, 2011. 200 с.
10. Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*, 2012. Вип. 5. С. 47-54.
11. Соціальна взаємодія і цінності обдарованої особистості: методичний посібник / За ред. О. Л. Музики. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 222 с.
12. Титаренко Т. М. Соціально-психологічна теорія особистісного життєконструювання: здобутки і перспективи. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 2016. Вип. 37. С. 3-13.
13. Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості: монографія / За ред. О. Л. Музики. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 220 с.
14. Холодная М. А. Эволюция интеллектуальной одаренности от детства к взрослости: эффект инверсии развития. *Психологический журнал*, 2011. Том 32. № 5. С. 69-78.

References transliterated

1. Karpenko Z. S. Aksiologichna psykholohiia osobystosti: monohrafiia. Ivano-Frankivsk, 2018. 720 s. [in Ukrainian].
2. Kokun O. M. Osoblyvosti profesiinoho samovyznachennia yunakiv na etapi optatsii. Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy, 2009. №6 (8). S. 263-269 [in Ukrainian].
3. Maksymenko S. D. Zhyttievyi shliakh osobystosti yak bazova katehoriia henetychnoi psykholohii. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho, 2014. Vyp. 2.12. S. 5-13 [in Ukrainian].
4. Muzyka O. L. Aksiogenez osobystosti i rozvytok obdarovanosti: teoretychna model i pidkhody do doslidzhennia. Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T.VI: Psykholohiia obdarovanosti. Vypusk 14. Kyiv-Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2018. S. 60-76 [in Ukrainian].
5. Muzyka O. L. Dvi linii i dvi rehuliatytsiini skhemy rozvytku osobystosti. Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky: zb. nauk. prats. Tom 2. Kyiv: Lohos, 2011. S. 43-50 [in Ukrainian].
6. Muzyka O. L. Zdibnosti ta obdarovanist: tsinnisna pidtrymka rozvytku. Materialy VI mizhrehionalnogo seminaru z vprovadzhennia prohramy tsinnisnoi pidtrymky rozvytku zdibnostei ta obdarovanosti «Try kroky». Zhytomyr, 2013. S. 64-71 [in Ukrainian].
7. Muzyka O. L. Metodyka «Profil tsinnisnoi svidomosti obdarovanoi osobystosti»: teoretychni peredumovy y rezultaty aprobatsii. Aktualni problemy psykholohii: zbirnyk naukovykh prats

- Instytutu psychologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. T.VI: Psykholohiia obdarovanosti. Vyp. 15. Kyiv-Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2019. S. 123-137 [in Ukrainian].
8. Muzyka O. L. Rozvytok zdibnosti i rozvytok osobystosti. Zdibnosti, tvorchist, obdarovanist: teoriia, metodyka, rezultaty doslidzhen / Za red. V. O. Moliako, O. L. Muzyky. Zhytomyr: Vyd-vo Ruta, 2006. S. 31-42 [in Ukrainian].
 9. Psykholohichni zakonomirnosti rozvytku dukhovnosti osobystosti: monohrafiia / Za zahalnoi redaktsiieiu M.I. Boryshevskoho. Kyiv: Pedahohichna dumka, 2011. 200 s. [in Ukrainian].
 10. Radchuk H. K. Osobystisne ta profesiine samovyznachennia yak chynnyk profesiinoho stanovlennia osobystosti. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy, 2012. Vyp. 5. S. 47-54 [in Ukrainian].
 11. Sotsialna vzaiemodiia i tsinnosti obdarovanoi osobystosti: metodychnyi posibnyk / Za red. O. L. Muzyky. Kyiv: Instytut psychologii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2018. 222 s. [in Ukrainian].
 12. Tytarenko T. M. Sotsialno-psykholohichna teoriia osobystisnoho zhyttiekonstruiuvannia: zdobutky i perspektyvy. Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii, 2016. Vyp. 37. S. 3-13 [in Ukrainian].
 13. Tsinnisna determinatsiia stanovlennia obdarovanoi osobystosti: monohrafiia / Za red. O. L. Muzyky. Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo», 2017. 220 s. [in Ukrainian].
 14. Kholodnaia M. A. Ėvoliutsiia yntellektualnoi odarennosti ot detstva k vzroslosty: effekt ynversyy razvytyia. Psykholohychesky zhurnal, 2011. Tom 32. № 5. S. 69-78 [in Russian].

Muzyka O. L. Psychological features of value self-determination of high school students with signs of giftedness. The article analyzes a key point in the axiogenesis of a gifted person - value self-determination, which consists in choosing one of the two main models of regulation of personal development: situational-value or personal-value. The improved questionnaire "Profile of the value consciousness of a gifted person" and three main indicators of value self-determination are described: the indicator of situational-value regulation; indicator of personal-value regulation; an indicator of the value orientation of a gifted person. The connection between academic success and experience of achievements with indicators of value self-determination of persons with signs of giftedness is confirmed. Gender features of value self-determination in the educational space are revealed. The special significance of the values of social interaction, in particular the values of recognition, for the value self-determination of high school students with signs of giftedness has been established.

Key words: gifted personality, value consciousness, personal values, axiogenesis, involution of giftedness, psychodiagnostics, development of giftedness.